

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

XALQ DOSTONLARIDA MAQOLLARNING QO‘LLANILISHI ("BALOGARDON" DOSTONI MISOLIDA)

Umaraliyeva Iroda Quдрat qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti, doktorant

Annotatsiya

Ushbu maqolada Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li "Balogardon" dostoni (1984-yil Buyuk Karimov tomonida yozib olingan) misolida xalq og‘zaki ijodida maqollarning qo‘llanilish xususiyatlari o‘rganiladi. Tadqiqotda maqollarning dostonning mazmun-mohiyatini boyitishdagi o‘rni, ularning leksik-semantik va badiiy-estetik vazifalari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarning epik matn tuzilmasidagi grammatik va stilistik xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maqollar dostonning milliy-ma‘naviy qiymatini oshirishda va xalq falsafasini ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: xalq dostoni, maqol, paremiya, epik matn, leksik-semantik tahlil, badiiy vazifa, "Balogardon" dostoni.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ В НАРОДНЫХ ДАСТАНАХ (НА ПРИМЕРЕ ДАСТАНА «БАЛОГАРДОН»)

Умаралиева Ирода Кудрат кизи

Джизакский государственный педагогический университет, докторант

Аннотация

В данной статье на примере дастана «Балогардон» Фозила Йулдош угли (записанного Буёком Каримовым в 1984 году) исследуются особенности использования пословиц в устном народном творчестве. Анализируется роль пословиц в обогащении содержания произведения, их лексико-семантические и художественно-эстетические функции. Особое внимание уделяется грамматическим и стилистическим особенностям пословиц в структуре эпического текста. Результаты исследования показывают, что пословицы служат важным средством выражения народной мудрости, жизненного опыта и повышения национально-духовной ценности дастана.

Ключевые слова: народный дастан, пословица, паремия, эпический текст, лексико-семантический анализ, художественная функция, дастан «Балогардон».

THE USE OF PROVERBS IN FOLK EPICS (A CASE STUDY OF THE BALOGARDON EPIC)

Umaraliyeva Iroda Quдрat qizi

Jizzakh State Pedagogical University, Doctoral Student

Abstract

This article examines the use of proverbs in folklore through the example of Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li’s epic Balogardon (recorded by Buyuk Karimov in 1984). The study analyzes the role of proverbs in enriching the content of the epic, as well as their lexical-semantic and artistic-aesthetic functions. Particular attention is given to the grammatical and stylistic features of proverbs within the structure of the epic text. The findings demonstrate that proverbs serve as an important means of expressing folk wisdom, life experience, and enhancing the national and spiritual value of the epic.

Keywords: folk epic, proverb, paremia, epic text, lexical-semantic analysis, artistic function, Balogardon epic.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodining bebaho durdonalari bo‘lmish dostonlar nafaqat badiiy-estetik jihatdan, balki tilshunoslik, xususan, leksikologiya va frazeologiya nuqtayi nazaridan ham katta ilmiy qimmatga ega. Bu asarlarda xalq tomonidan asrlar davomida sayqallangan va avloddan avlodga o‘tib kelgan maqol va matallar o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Xalq dostonlarida maqollarning qo‘llanilishi masalasi o‘zbek folklorshunosligi va tilshunosligida yetarlicha o‘rganilmagan. Holbuki, maqollar doston mazmunining chuqurlashuvida, personajlar xarakterini ochishda va milliy falsafani ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu jihatdan "Balogardon" dostonining maqollar tizimini tadqiq etish bugungi kunda dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi "Balogardon" dostonida qo‘llangan maqollarni leksik-semantik va badiiy-funksional jihatdan tahlil qilish, ularning epik matn tuzilmasidagi o‘rnini aniqlashdan iborat.

Maqol va uning xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni

Maqol koinot qonuniyatlarini kuzatish, turmush tajribalariga suyanish asosida chiqarilgan xulosalarning qisqa va mazmundor ifodasidir [12:30]. Folklorshunos olim G.L. Permiakov maqolni “minimal matn” deb ta’riflagan bo’lsa [7:240], tilshunos M. Mirzayev uni “til va tafakkurning uyg’unlikda namoyon bo’lishi” deb izohlaydi [1:280]. O’zbek paremiologiyasida maqol va matalning farqlanishi masalasi hali ham muhokama mavzusi bo’lib qolmoqda.

Xalq dostonlarida maqollar turli usullarda qo’llaniladi: ba’zan bayon qiluvchi (raviy) tomonidan bevosita keltirilsa, ko’pincha qahramonlar nutqiga organik tarzda singdiriladi. Epik matnda maqolning vazifasi faqat bezak emas, balki g’oyaviy-semantik asosdir. O’zbek xalq dostonlarida maqollar quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi: axloqiy-didaktik vazifa (ezgulikka undash, yovuzlikdan qaytarish), g’oyaviy-xulosaviy vazifa (syujet g’oyasini yakunlash), xarakter ochish vazifasi (qahramonlarning dunyoqarashini namoyon etish) va estetik-badiiy vazifa (matnni obrazli boyitish).

“Balogardon” dostoniga umumiy tavsif. “Balogardon” dostoni o’zbek xalq epik merosining nodir namunalaridan biri bo’lib, unda sevgi, sadoqat, baxt va musibat mavzulari qorishiq holda talqin etiladi. Doston syujeti asosini yigitning or-nomusi yo’lida boshdan kechiradigan sinov va iztiroblari tashkil etadi. Asarda xalq turmushi, urf-odatlar va milliy tafakkur tarzi juda yorqin aks etgan.

Dostonning tili g’oyat boy va ifodali: unda arxaizmlar, dialektizmlar, o’zlashma so’zlar bilan bir qatorda ko’plab maqol va matallar uchraydi. Bu lingvistik boylik dostonni tilshunoslik nuqtayi nazaridan katta qiziqish uyg’otadigan manba sifatida belgilaydi. Dostonni kuzatish shuni ko’rsatadiki, maqollar matn bo’ylab bir tekis tarqalmagan — ular aynan qo’zg’alishlar, to’qnashuvlar va qarorlar lahzalarida ko’proq paydo bo’ladi.

Dostondagi maqollarning leksik-semantik tahlili

“Balogardon” dostonida qo’llangan maqollarni semantik jihatdan tahlil qilganda, ularning bir necha asosiy tematik guruhlarga bo’linishini kuzatish mumkin.

1) Ehtiyotkorlik va ogohlik semantik guruhi. Bu guruh “Esing borida etagingni yop” maqoli bilan ifodalanadi. Maqolning leksik tarkibida “es” (aql-idrok) va “etak” (hayot yo’li, sha’n-sharaf) so’zlari majoziy ma’noda qo’llangan. Semantik jihatdan maqol insonni hushyor va farosatli chog’ida o’zini xatardan asrashga, keyin pushaymon bo’lib qolmaslikka undaydi. Dostonning dramatik lahzalarida, qahramon boshi berk ko’chaga kirib qolayotgan sahnalarda bu maqol raviy tilidan ogohlantirish vazifasida keladi. Maqolning pragmatik yuklamasi kuchli direktiv xususiyatga ega — u tinglovchini muayyan harakatga (ehtiyot bo’lishga) undovchi nutq akti sifatida ishlaydi.

2) Jasorat va qat’iyat semantik guruhi. “Tavakkalchining ishini oblo bitirar” maqoli bu guruhga mansub bo’lib, unda “tavakkal” (dadillik, qo’rqmaslik) va “oblo” (albatta, shubhasiz) so’zlari markaziy semantik o’qni tashkil etadi. Maqolda jasorat va ilohiy yordam o’rtasidagi bog’liqlik g’oyasi ifodalangan: qo’rqmay harakat qilgan kishini Yaratganning o’zi qo’llab-quvvatlaydi. Dostonning lirik-epik qismlarida, qahramon sevgi va or-nomus yo’lida xavf-xatarni qabul qiladigan sahnalarda bu maqol qahramonlik ruhini yuksaltirish maqsadida qo’llaniladi. Semantik jihatdan maqolda jasorat tushunchasi faqat jismoniy qo’rqmaslikni emas, balki hayotiy sinov va qiyinchiliklarni yengib o’tishga bo’lgan irodaviy kuchni ham anglatadi.

3) Sabab-natija va ijtimoiy holat semantik guruhi. “Yegan og’izga osh berar, yig’lagan ko’zga yosh berar” maqoli bu guruhning yorqin namunasi hisoblanadi. Maqolda parallel tuzilma orqali ijtimoiy tengsizlikning o’z-o’zini mustahkamlab boruvchi tabiati aks ettirilgan: boy boyib, kambag’al kambag’allashib boraveradi. Leksik jihatdan “og’iz — osh” va “ko’z — yosh” juftliklari nafaqat qofiyaviy, balki semantik parallellik hosil qiladi. “Og’iz” va “ko’z” so’zlari bu yerda inson holatining ikki qutbini — to’qchilik va taqchilikni — metonimik tarzda ifodalaydi. Dostonning ijtimoiy-tanqidiy sahifalarida bu maqol zulm va adolatsizlikka qarshi norozilikni bayon etish vositasi bo’lib xizmat qiladi.

4) Faollik va shijoat semantik guruhi. “Yotib qolguncha otib qol” maqoli harakatga, kurashga va hayotda faol bo’lishga undaydi. Maqoldagi “yotib qolmoq” (sustlik, befarqlik) va “otib qolmoq” (faollik, harakat) antonimik juftligi keskin semantik qarama-qarshilik hosil qiladi. Fonetik jihatdan ham “yot” va “ot” fe’l negizlarining ohangdoshligi maqolga ritmik kuch baxsh etadi. Dostonning kulminatsion nuqtalarida, qahramon taqdiri qaror qabul qilishi kerak bo’lgan sahnalarda bu maqol harakatga chorlovchi nutq akti sifatida ishlatiladi.

5) Ijtimoiy tengsizlik va mavqe semantik guruhi. “Otlining rizqi oltov, tuya minganga to’rtov, eshakliga ikkov, piyodaga hech” maqoli o’zbek xalq dostonlarida uchraydigan eng sermazmun ijtimoiy-falsafiy iboralardan biridir. Maqolda to’rt ijtimoiy daraja — otli, tuya mingan, eshakli va piyoda — kamayib boruvchi miqdoriy qator (oltov — to’rtov — ikkov — hech) orqali tasvirlangan. Bu son-miqdor ketma-ketligi insonning jamiyatdagi mavqei uning imkoniyatlarini, rizq-u nasibasini belgilashini ta’sirchan

tarzda anglatadi. Semantik jihatdan maqol ijtimoiy iyerarxiyaning qat'iy va muqarrar ekanligini ta'kidlaydi. Dostonning realistik sahifalarida bu maqol oddiy xalqning mashaqqatli hayotini va boylar oldidagi o'jizligini aks ettirish uchun qo'llaniladi.

6) Mahalliy bilim va o'zlikni anglash semantik guruhi. “Har yerning tulkisini o'zining tozisi ovlaydi” maqolida “tulki” (ayyorlik, hiyla-nayrang) va “tozi” (tezkor, mohir ov iti) so'zlari metafora sifatida qo'llangan. Maqolning chuqur ma'nosi shundan iboratki, har bir makonda o'sha joyning o'ziga xos sharoitini, sir-asrorlarini biluvchi mahalliy kuch begona kuchdan ustun keladi. Semantik jihatdan maqol vatanparvarlik va milliy g'ururni ifodalash bilan birga, aql va bilimning kuch-quvvatdan ustun kelishini ham anglatadi. Dostonning to'qnashuv va musobaqa sahnalarida bu maqol qahramonning o'z yurtida, o'z muhitida g'alaba qozonishini asoslash uchun qo'llaniladi.

Maqollardagi semantik ko'chish hodisalari. Dostonning tili boqiy bir xillikdan xoli bo'lib, maqollarda semantik ko'chish (transfer) hodisalari keng uchraydi. Metafora, metonimiya, sinekdoxa va antonimiya dostonning maqollar tizimida eng faol qo'llaniladigan trop va stilistik vositalardir.

Metafora asosidagi ko'chish “Har yerning tulkisini o'zining tozisi ovlaydi” maqolida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu yerda “tulki” ayyor va kuchli dushmani, “tozi” esa o'z yurtini va o'z muhitini yaxshi biluvchi mahalliy kuchni metaforik tarzda ifodalaydi. Ikki hayvon obrazi orqali insonlar o'rtasidagi raqobat hamda bilim va tajriba ustunligi aks ettirilgan.

Antonimik semantik ko'chish “Yotib qolguncha otib qol” maqolida ko'rinadi. “Yotmoq” (harakatsizlik, sustlik) va “otmoq” (faollik, kurash) fe'llari o'zaro zid ma'no hosil qilib, hayotda ikki xil yo'l — passivlik va faollik — o'rtasidagi muqarrar tanlovni ifodalaydi. Bu antonimik juftlik faqat ma'naviy emas, balki tovush jihatidan ham uyg'un bo'lib, maqolga kuchli ritmik ta'sir baxsh etadi.

Metonimik ko'chish esa “Yegan og'izga osh berar, yig'lagan ko'zga yosh berar” maqolida namoyon bo'ladi. Bu yerda “og'iz” to'q va baxtli inson holatini, “ko'z” esa g'amgin, baxtsiz inson holatini metonimik tarzda ifodalaydi. “Osh” va “yosh” so'zlari ham faqat qofiyaviy birliklar emas, balki nasib va taqdir tushunchalarining ikki qarama-qarshi ko'rinishini anglatadi.

Bundan tashqari, “Otlining rizqi oltov, tuya minganga to'rtov, eshakliga ikkov, piyodaga hech” maqolida sinekdoxa, ya'ni transport vositasi orqali uning egasini ifodalash usulidan foydalanilgan. “Otli”, “tuya mingan”, “eshakli” va “piyoda” so'zlari jamiyatning turli qatlamlarini majoziy tarzda aks ettiradi. Bu holda sinekdoxa ijtimoiy tabaqalanishni ko'rgazmali va ta'sirchan tarzda tasvirlashga xizmat qiladi.

Maqollarning badiiy-funksional xususiyatlari. “Balogardon” dostonida maqollarning joylashish o'rnini tahlil qilsak, ular syujetning uchta muhim nuqtasida jamlangan: voqea boshida (kirish maqollari), kulminatsion lahzalarda (kulminatsion maqollar) va voqea yakunida (xulosa maqollari). Bu tuzilma maqollarning tasodifiy qo'llanilmaganligini, balki oldindan puxta o'ylangan badiiy strategiya mahsuli ekanligini ko'rsatadi. Kirish maqollari odatda dostonning muhim boblarini boshlab, tinglovchini asosiy mavzuga tayyorlaydi. Kulminatsion maqollar esa qahramon uchun eng muhim tanlov lahzalarida paydo bo'lib, u qabul qilayotgan qarorning universal ahamiyatini ta'kidlaydi. Xulosa maqollari esa epizodning ma'naviy sabog'ini umumlashtiradi.

Maqollarning personajlar nutqidagi vazifasi. Doston personajlari nutqida maqollar xarakter individuallashtiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Ijobiy personajlar ko'proq sabr, adolat va mehnat mavzusidagi maqollarni qo'llasa, salbiy personajlar mansab, boylik va xudbinlikni ulug'lovchi iboralarga murojaat qiladi. Bu holat maqollarning faqat lingvistik emas, balki badiiy-psixologik vosita sifatida ham qo'llanilishini ko'rsatadi. Qahramonlar o'rtasidagi dialogik nutqda maqollarning qo'llanilishi ma'lum bir ritorik strategiyaga asoslanadi. Maqol bildirgan fikrga universal haqiqat maqomini beradi va tortishuvda o'z nuqtai nazarini himoya qilish uchun eng qulay “dalil” vazifasini o'taydi. Bu holat maqollarning pragmatik-kommunikativ jihatini ham aks ettiradi.

Maqollarning ritmik va fonetik xususiyatlari. Dostonning musiqiy asosini tashkil etuvchi ritmik qurilmalar maqollarning fonetik tuzilishi bilan uyg'unlik hosil qiladi. Ko'pgina maqollar alliteratsiya, assonans va tovush takroriga asoslanadi.

“Yegan og'izga osh berar, yig'lagan ko'zga yosh berar” maqolida “osh — yosh” qofiyasi va “o” tovushining takrorlanishi kuchli assonans hosil qiladi. Bu fonetik parallelizm maqolning ikki qismini bir-biriga mahkam bog'lab, undagi qarama-qarshi ma'noni ritmik jihatdan muvozanatlashtiradi.

“Yotib qolguncha otib qol” maqolida “yot” va “ot” tovush majmuasining takrorlanishi alliteratsiya hosil qiladi. Bu holat maqolni quloqqa yoqimli, esda qolarli qilish bilan birga, ikkala fe'l o'rtasidagi qarama-qarshilikni fonetik jihatdan ham ta'kidlab turadi.

“Otlining rizqi oltov, tuya minganga to'rtov, eshakliga ikkov, piyodaga hech” maqolida esa anafora usulidan foydalanilgan. Har bir bo'lakda “kimga — qancha” tuzilmasi takrorlanib, ritmik ketma-

ketlik hosil qiladi. Bu ritmik qurilma maqolni qo‘shiqsimon ohangga yaqinlashtiradi va dostonning og‘zaki ijrosida tinglovchi xotirasida mustahkam o‘rnatib qolishini ta‘minlaydi.

Fonetik jihatdan “Tavakkalchining ishini Olloh bitirar” maqolida “t” va “b” undoshlarining takrorlanishi maqolga qat‘iyat va ishonch ohangini baxsh etadi. Bu fonetik xususiyat maqolning g‘oyaviy yuklamasi — dadillik va jasorat — bilan mukammal uyg‘unlik hosil qiladi.

Maqollarning milliy-madaniy va pragmatik aspekti. “Balogardon” dostonidagi maqollar o‘zbek xalqining milliy-madaniy kodini o‘zida mujassam etadi. Ularda oila muqaddasligi, katta-kichikka hurmat, mehmondo‘stlik an‘analari va halollik kabi milliy qadriyatlar tilning tasviriy vositalari orqali ifoda etiladi. Bu maqollarning madaniy semiotika nuqtayi nazaridan o‘rganilishi ularning faqat lingvistik emas, balki etnomadaniy ahamiyatini ham ko‘rsatadi. Pragmatik jihatdan olganda, dostonning maqollar tizimi tinglovchiga ta‘sir ko‘rsatishning kuchli vositasidir. Maqollar orqali doston tinglovchiga nafaqat voqealar bayonini, balki ularning axloqiy va falsafiy xulosasini ham taqdim etadi. Bu holat dostonning tarbiyaviy-pragmatik maqsadini kuchaytirib, uni faqat badiiy asar sifatida emas, balki milliy tarbiya vositasi sifatida ham namoyon qiladi. Nutq aktlari nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, dostonidagi maqollar asosan illokutiv kuchga ega bo‘lib, ular ko‘pincha tavsiya (direktiv), ta‘kidlash (assertiv) va hissiy ifodalash (ekspressiv) nutq aktlari sifatida ishlaydi. Bu tasnif maqollarning kommunikativ-pragmatik yuklamasi qanchalik boy ekanligini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. “Balogardon” dostonida maqollar tasodifiy bezak emas, balki g‘oyaviy-semantik asosiy qurilma hisoblanadi. Ular syujet tuzilmasining muayyan nuqtalarida — dramatik to‘qnashuvlar, tanlov lahzalari va xulosaviy sahnalarda — maqsadli tarzda joylashtirilgan.

2. Dostonning maqollar tizimi semantik jihatdan olti asosiy guruhni qamrab oladi: ehtiyotkorlik va ogohlik (“Esing borida etagingni yop”), jasorat va qat‘iyat (“Tavakkalchining ishini Olloh bitirar”), sabab-natija va ijtimoiy holat (“Yegan og‘izga osh berar, yig‘lagan ko‘zga yosh berar”), faollik va shijoat (“Yotib qolguncha otib qol”), ijtimoiy tengsizlik va mavqe (“Otlining rizqi oltov, tuya minganga to‘rtov, eshakliga ikkov, piyodaga hech”), mahalliy bilim va o‘zlikni anglash (“Har yerning tulkisini o‘zining tozisi ovlaydi”). Bu guruhlarda metafora, metonimiya, sinekdoxa va antonimiya kabi ko‘chma ma‘no hodisalari faol qo‘llaniladi.

3. Personajlar nutqida maqollar xarakter individuallashtiruvchi va ritorik vosita sifatida ishlaydi. Ijobiy qahramonlar asosan jasorat, ehtiyotkorlik va adolat guruhidagi maqollardan foydalanadilar, salbiy personajlar esa o‘z manfaatini ko‘zlovchi iboralarga murojaat qiladilar.

4. Maqollarning fonetik tuzilishi — assonans (“Yegan og‘izga osh berar...”), alliteratsiya (“Yotib qolguncha otib qol”) va anafora (“Otlining rizqi oltov...”) — dostonning musiqiy-ritmik asosi bilan uyg‘un bo‘lib, ularning og‘zaki ijroda esda qolarli yangrashini ta‘minlaydi.

5. Pragmatik jihatdan doston maqollari tinglovchiga ta‘sir ko‘rsatishning kuchli vositasi bo‘lib, ular milliy qadriyatlarni, axloqiy mezonlarni va xalq falsafasini avloddan avlodga o‘tkazishda muhim vazifani ado etadi.

Xulosa qilib aytganda, “Balogardon” dostoni maqollar tizimi o‘zbek epik merosining tilini chuqur o‘rganish uchun katta imkoniyat yaratadi. Mazkur tadqiqot epik dostonlarning paremik qatlamini o‘rganishda yangi metodologik yondashuv asosida olib boriladigan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirzayev T. O‘zbek xalq dostonchiligining epik an‘analari. – Toshkent: Fan, 1999. – 280 b.
2. Musaql J. O‘zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – 320 b.
3. Imomnazarov M. O‘zbek xalq maqollari semantikasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 192 b.
4. Yo‘ldoshev Q. Badiiy matn lingvistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 246 b.
5. Hakimov M. O‘zbek tilida pragmatik tahlil metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 180 b.
6. Sarimsoqov B. O‘zbek folklori poetikasi. – Toshkent: Fan, 1986. – 210 b.
7. Permiakov G.L. Ot pogovorki do skazki. – Moskva: Nauka, 1970. – 240 s.
8. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 167 p.
7. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
8. Normatov U. O‘zbek adabiyotini o‘rganish masalalari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012. – 314 b.
9. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Balogardon dostoni / nashrga tayyorlovchilar: B. Karimov, T. Ashurov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1986.
10. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko‘rki. – Toshkent: Fan, 1970. – 30 b.